

Јелена Пешић
Универзитет у Београду
Филозофски Факултет

UDK: 330.82::316.323(497.11+497.5)
Оригинални научни рад
Примљен: 20.01.2017.
doi:10.5937/socpregl701029P

ЕКОНОМСКИ ЛИБЕРАЛИЗАМ У ДРУШТВИМА СРБИЈЕ И ХРВАТСКЕ ТОКОМ ПЕРИОДА ПОСТСОЦИЈАЛИСТИЧКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ: УПОРЕДНА ЕМПИРИЈСКА АНАЛИЗА¹

Сажетак: Процеси пост-социјалистичке трансформације обележени су системским, структуралним, нормативно-институционалним и вредносно-идеолошким променама. Ове последње од нарочитог су истраживачког значаја, јер указују на легитимацијске обрасце путем којих се системи репродукују, односно на пожељне видове колективне и индивидуалне акције. Основни циљ овог рада је да се, на основу емпиријске анализе доступних података, утврди да ли је дошло до промене у степену пристајања уз вредносну оријентацију економског либерализма у друштвима Србије и Хрватске током периода пост-социјалистичке трансформације. Анализа почива на двострукој компарацији – темпоралној, у оквиру које се утврђује промене у степену пристајања уз економски либерализам током времена (при томе, за почетну тачку анализе је узета 1989. година, док је крајња тачка 2003. година), односно латералној, где се испитују разлике у распрострањености испитиване вредносне оријентације у друштвима Србије и Хрватске. Посебан циљ рада био је да се утврди да ли се у испитиваним друштвима степен пристајања уз наведену идеолошко-вредносну матрицу мења с обзиром на класно-слојни положај испитаника.

Кључне речи: вредносне оријентације, економски либерализам, пост-социјалистичка трансформација, класни положај, компаративна анализа.

Увод

Процес постсоцијалистичке трансформације представља целокупни системски преображај бивших социјалистичких друштава и њихово реструктурирање на новим, капиталистичким основама. Системски преображај подразумева да

¹ Рад представља прерађено поглавље ауторкине докторске дисертације (Вредносне оријентације у пост-социјалистичким друштвима Србије и Хрватске), одбрањене на Одељењу за социологију Филозофског факултета Универзитета у Београду 2016. године.

долази до промене у доминантном начину репродукције друштвеног живота, као и до обликовања нових образаца структурисања основних друштвених група и њихових међусобних односа, институционалних аранжмана и вредносно-идеолошких матрица којима се нови систем друштвених односа легитимише и које усмеравају пожељне колективне и индивидуалне облике друштвене акције. Другим речима, ради се о свеобухватном процесу друштвене промене који захвата готово све сфере друштвеног живота.

У фокусу овог рада биће вредносно-идеолошке промене које су карактерисале друштва Србије и Хрватске током поменутог процеса трансформације, тачније, промене које су се односиле на ставове према једном од кључних сегментата системског преображаја - новом облику репродукције друштвених односа у економској сфери и легитимацијској матрици на којој почива. Наравно, одмах треба рећи да системски преображај подразумева симултане промене у свим сферама друштвеног живота, од политичке, преко културне, до економске, те да су оне, у мањој или већој мери део јединственог процеса (примера ради, несметана репродукција капитала се не обезбеђује само институционалним променама у економској сфери, већ је она, у значајној мери, подржана доминантним типом политичког поретка који је у стању да обезбеди услове за његово неометано репродуковање). Речју, промене у економској сфери неодвојиве су од симултаних процеса који су се одвијали у другим кључним друштвеним подсистемима, а нарочито у политичком. Ипак, на аналитичком плану дате је процесе могуће одвојено проучавати, те на тај начин сузити фокус анализе на онај сегмент промена који нас тренутно интересује.

Одабир друштава Србије и Хрватске као аналитичких јединица вишеструко је одређен. Најпре, ради се о друштвима која су прошла кроз сличне, иако не и истоветне процесе системске трансформације (па се тако прво друштво одликовало процесом "блокиране трансформације" током деведесетих година 20. века - уп. Lazić, 2011, док су у другом дати процеси били успорени у односу на друге земље Источног блока). С обзиром да је полазна основа системског преображаја за два друштва била истоветна (југословенски социјалистички систем), претпостављене разлике у начину и брзини промена представљале су основу за постављање компаративног оквира анализе и тестирање ефекта појдиних чинилаца при интерпретацији добијених налаза. Други, практични разлог, исходно је из расположивости поузданих емпиријских података који су омогућавали да се изврши упоредна анализа ставова припадника два друштва у две различите временске тачке: 1989. године, у освит распада социјалистичког поретка, и 2003. године, током периода убрзане консолидације новог капиталистичког поретка. На тај начин, план анализе је подразумевао двоструку компарацију - темпоралну и латералну: поређење истих друштава у две различите временске тачке, као и поређење два друштва у истим временским тачкама.

Контекстуални оквир анализе

С обзиром да је почетна тачка упоредне анализе промена у степену пристајања грађана Србије и Хрватске уз вредносну оријентацију економског либерализма социјалистички период, неопходно је осврнути се на неке од кључних карактеристика југословенског социјалистичког система, а нарочито оних које се односе на начин регулације економских односа. Одмах треба напоменути да се полази од становишта да је социјалистичка друштва одликовала тотализујућа контрола владајуће групације (социјалистичке номенклатуре) над свим сегментима друштвене репродукције (Lazić, 1987), те да у стриктном смислу подела на друштвене подсистеме (где сваки има своју аутономну логику репродукције) није изводива. Другим речима, опис и анализа карактеристика репродукције основних односа у економској сфери у социјализму неодвојиви су (осим на аналитичком плану) од разматрања целокупног начина репродуковања друштвеног живота. С обзиром да је у литератури доста писано о карактеру југословенског социјалистичког система (Lazić, 1987; Lazić, 2011; Pešec, 1986; Pešić, 1989; Sekelj, 1990; Suvin, 2014; Županov, 1983., итд.), на овом месту фокус ће бити на опису оних карактеристика које су од значаја за нашу тему.

Иако је доминантни карактер друштвених односа у југословенском социјалистичком систему почивао на командно-планској економији, с једне стране, односно на једнопартијском политичком систему уз доминацију Комунистичке партије Југославије, с друге, специфичне (ендогене и егзогене) историјске околности у којима се обликовао (пре свега, успех партизанског покрета у Другом светском рату који је условио релативно широку народну подршку за преузимање власти након рата, али и сукоб са Стаљином 1948., након којег међународна позиција Југославије постаје значајно другачија него она у којој су се налазиле земље Источног блока), условиле су и одређене развојне посебности. Пре свега се мисли на сукцесивно увођење елемената социјалистичког самоуправљања, територијално-функционалну децентрализацију партијских структура, те на одређене елементе тржишне привреде и делегатског одлучивања (Musić, 2013; Sekelj, 1990; Suvin, 2014). Другим речима, поред доминантног социјалистичког облика друштвене репродукције, југословенски социјализам се карактерисао елементима који су, у датом моменту, били типични за капиталистички тип друштвеног система, производећи нормативно-институционални поредак који није био једнозначно утемељен. Наиме, док се у основи система налазила командно-планска производња (у оквиру које су се процеси планирања и доношења кључних одлука о производњи и расподели добара одвијали под контролом владајуће номенклатуре – Lazić, 2011), сукцесивним увођењем еле-

мената тржишта услед притиска који је долазио из спољашњег, капиталистичког окружења, успоставља се систем социјалистичке тржишне економије (Sekelj, 1990; Kim, 2013), праћен повећањем аутономије предузећа, професионализацијом функције управљања (односно, успостављањем технократско-менаџерских структура и организације предузећа по узору на капиталистички модел), те постепеним увођењем тржишне регулације односа међу предузећима. Другим речима, самоуправне реформе (чија је последица било деловање менаџерских структура у правцу увећања аутономије предузећа – Lazić, 1994: 117) су, парадоксално, означиле интензивирање конкурентских односа међу производним јединицама, односно доводиле су до повећања неједнаке расподеле вишка вредности (која није карактерисала само појединачна предузећа, већ и целе производне гране). Иако су самоуправне реформе, током почетних фаза, имале одређене позитивне ефекте, у виду политичке, економске и културне либерализације, те континуираног раста животног стандарда, раста продуктивности и динамичне социјалне мобилности, до хоризонталне партиципације радништва у управљању предузећима суштински није дошло упркос формирању радничких савета, док је номенклатура остала ексклузивни тумач интереса радништва (уп. - Županov, 1985; Lazić, 2011; Sekelj, 1990). Услед напетости које су реформе производиле унутар владајуће класе (а које су суштински противречиле и основним принципима репродукције социјалистичког типа друштва – видети Pešić, 2016: 286), током седамдесетих година, увођењем “договорне економије”, тржишна регулација односа између предузећа је напуштена, а реформе су легитимисане даљим развојем самоуправљања као егалитарне партиципације запослених (Županov, 1985: 6).

Као што је назначено, самоуправне реформе производиле су контрадикторне институционално-нормативне ефекте: наимае, с једне стране, оне су означиле увођење елемената тржишне регулације економских односа; с друге стране, легитимацијска основа система је почивала на идеји о власти радничке класе и њеној контроли над процесима производње. Увођењем тржишних елемената сама логика система је подривана, што је и довело до њиховог привременог напуштања. С обзиром на описане унутрашње противречности (опширније видети у: Lazić, 1987; Pešec, 1985), суочен са капиталистичким окружењем које се у датим историјским околностима показало као успешније (подржано глобалним успоном неолибералне идеологије), систем се, почетком осамдесетих година нашао у легитимацијској кризи, која је, поред унутрашњих, све јасније добијала и глобалне димензије. Као последица тога, током осамдесетих година, решење за системску кризу поново је потражено у процесима економске (функционалне) децентрализације и тржишних реформи. На тај начин, у тре-

нутку слома социјалистичког поретка, створени су институционални механизми за успостављање новог, капиталистичког поретка, али и јасније профилисање друштвених снага које ће играти кључну улогу у његовом успостављању (Lazić, 2011: 86). Поред тога, као и током претходних тржишних реформи, процеси функционалне децентрализације били су здружени са територијалном, па се ‘ као пратилац увођења тржишта у економији појављује политичка дезинтеграција на националистичким основама’ (Pešić, 2016: 275).

Као иницијатори тржишних реформи се, при томе, појављују делови владајуће, колективно-власничке класе (уп. Lazić, 2011), представљајући групацију која је, у историјским условима системске кризе и опадајуће легитимације социјализма, настојала да очување сопствене владајуће позиције (и привилегија које је она доносила) спроведе било тако што се ставила на чело антисистемских покрета - у Србији, било на тај начин што је оставила простор да такви покрети несметано делају – што је био случај у Хрватској (Pešić, 2016: 287). Тржиште и економски либерализам (додуше увијени у идеолошке сурогате о радничком самоуправљању) представљали су одговор на економску кризу осамдесетих година, док је бирократска децентрализација омогућила да се партикуларистички интереси републичких партијских руководстава представе као интереси целог друштва (пре свега, уз помоћ националистичке мобилизације, али и путем позивања на обрачун са деловима унутарпартијских структура – примера ради, ‘антибирократска револуција’ у Србији изведена је под велом тржишне интерпретације радничког самоуправљања и разрачунавања са конзервативним деловима партије).

На тај начин, владајућа номенклатура се појављује као динамички чинилац развоја социјалистичког система, али и застоја у овом развоју и генератор криза. Стога, чини се да је деловање ове групације кључно за разумевање не само социјалистичког система, него и идеолошко-легитимацијске матрице на којој је почивао, односно вредносних оријентација које је репродуковао. Наиме, радило се о групацији која је поседовала све битне ресурсе (колективно власништво над средствима за производњу, организационе ресурсе и политичку моћ) који су јој омогућавали да се конституише као колективни актер (Lazić, 2011: 86), истовремено онемогућавајући остале друштве групе (класе) да се конституишу као делатни историјски субјекти (Pešić, 2016: 287). Она је, стога, једина била у позицији да дела у правцу очувања, односно дезинтеграције социјалистичког система друштвених односа. С обзиром да је динамика односа унутар дате групације била обележена већ поменутиим процесима територијалне и функционалне дезинтеграције, један њен део (подупрт деловима средње класе, али и мобилизацијом ширих друштвених група) постаће носилац новог, капитали-

стичког поретка и активно допринети слому социјализма (Pešić, 2016: 288). При томе, важно је напоменути да је улога средњих друштвених слојева (а посебно националистички оријентисане интелигенције) у слому социјализма била нешто значајнија у Хрватској у односу на Србију.

На другој страни, супротно званичним идеолошким прокламацијама о социјализму као отеловљењу владавине радничке класе (која је свој институционални израз добила увођењем радничког самоуправљања), суштински се радило о систему у којем дата групација није имала контролу ни над једним од кључних друштвених ресурса (Pešić, 2016: 288; Lazić & Cvejić, 2010). Другим речима, доминантни карактер односа који се обликовао међу основним друштвеним групама био је класни по свом карактеру (видети у: Lazić, 1987). Ипак, он није добијао обресе огољене класне борбе: поред чињенице да су радници били лишени готово свих важнијих ресурса, радило се о групацији која је остајала атомизована унутар предузећа (тржишне реформе су, при томе, стављале предузећа, а тиме и радништво, у међусобне конкурентске односе), али и фрагментирана по територијалној (и неретко етничкој) основи (Lazić, 2011), те стога неспособна да изведе далекосежну класну акцију којом би побољшала или променила свој класни положај. У ситуацији продубљене економске кризе у којој се нашло југословенско друштво 1980-их, анатагонизам радништва према деловима номенклатуре је у Србији крајем осемдесетих година искоришћен за унутарпартијске сукобе, а потом и за мобилизацију на националистичким основама (на темељу идеје одбране југословенства), док је у Хрватској он суштински довео до уклањања поретка. Иако је механизам био мање-више исти, актери су се делимично разликовали: у Србији су делови републичке партијске номенклатуре, на челу са Милошевићем, успели да економско незадовољство радника преусмере на одбрану интереса ‘‘угрожене нације’’, док су у Хрватској делови номенклатуре, схвативши да се систем урушава, заједно са дисидентском интелектуалном опозицијом, преузели на себе улогу главних актера у демолирању социјалистичког поретка (Pešić, 2016: 278).

Период постсоцијалистичке трансформације који је уследио означио је темељно реструктурисање система, почев од институционализације политичког плурализма кроз вишестраначки систем, до преласка на тржишне облике економске регулације и реструктурирање својинских односа. Као што је напоменуто, радило се о процесу темељног преображаја начина на који се репродукују основни друштвени односи, праћеном нормативно-институционалним, структуралним и вредносно-идеолошким променама. Ипак, док су током социјалистичког периода Србија и Хрватске биле подвргнуте истим механизмима друштвене репродукције, распад заједничке државе означио је довршетак

процеса формирања националних држава, омогућавајући локалним елитам да релативно аутономно изаберу и спроводе стратегије трансформације. Пре него што укратко резимирамо сличности и разлике у путањама постсоцијалистичке трансформације два друштва, неопходно је напоменути да се, услед специфичних историјских околности (пре свега се мисли на ратне сукобе, а када је о Србији реч, и на међународну изолацију), дати процес одвијао знатно спорије него у осталим земљама некадашњег Источног блока. Другим речима, крајњи исходи преображаја два друштва (односно модели капиталистичког поретка – уп. Hall & Soskice, 2001; Amable, 2003) дуго времена нису били извесни. Успорени ток трансформације у Хрватској, односно њена готово потпуна блокада у Србији (уп. Lazić, 2000) током девете деценије двадесетог века, означили су и релативно дуготрајно опстајање нормативно-институционалних елемената који су били типични за два различита поретка (старог, социјалистичког и новог, капиталистичког), онемогућавајући, на тај начин, једнозначно утемељење доминантних вредносних матрица.

Први период трансформације (који је у оба друштва трајао готово до краја деведесетих година) обележен је растакањем старог, командно-планског система друштвених односа и увођењем елемената новог система, заснованог на политичком плурализму и тржишној економији. На институционалном нивоу (када је о економском подсистему реч), дати процес је започео већ осамдесетих година, прво споља диктираним програмом “економске стабилизације” (којим се постепено прелазило на тржишну економију), а потом и нормативним решењима којима је озакоњено приватно власништво², те створене претпоставке за трансформацију друштвеног власништва³ (Pešić, 2016: 339). Ове институционалне промене нису биле праћене истим легитимацијским утемељењем, с обзиром да актери којима је запала историјска улога отпочињања процеса трансформације у два друштва нису били исти. Наиме, у Хрватској су победу на првим изборима однеле опозиционе снаге (односно представници националистичке дисидентске интелигенције), довели, на тај начин, до смене власти, док је у Србији некадашње републичко партијско руководство успело да очува владајућу позицију. На тај начин се владајућа групација у Србији нашла пред изазовом одбране континуитета сопствене челне позиције (у ситуацији у којој је социјалистички систем готово изгубио свако легитимацијско упориште), док је у Хрватској нови друштвени систем, заснован на тржишној економији и политичком плурализму, успешно постулиран као циљ трансформације бивајући

2 Закон о радним односима из 1988. године.

3 Савезни закон о приватизацији из 1990. године, након којег су и Хрватска и Србија, током 1991. године, донеле сопствене законе о приватизацији.

инструментализован у процесу решавања националног питања (Pešić, 2016: 329; такође видети у Sekulić 2014: 99 и Berend, 2001: 355). Другим речима, у Хрватској је постојао релативно широки друштвени консензус око жељеног правца реформи (где је националистичка мобилизација становништва била здружена са критиком социјализма и тржишним реформама – уп. Sekulić, 2014; Štulhofer, 1998), док је у Србији масовна мобилизација становништва почивала пре свега на колективистичко-националистичкој идеолошкој матрици и покушајима да се успостави континуитет са неким елементима претходног система (кроз демагошко залагање за заштиту права радника путем продубљивања самоуправљања на новим, тржишним основама (тржишни социјализам) и позивањем на егалитаристичку идеологију - уп. Musić, 2013).

Иако су актерске претпоставке трансформације у два друштва биле до некле различите, владајуће политичке елите су на темељу националистичке мобилизације (у ситуацији ратних сукоба) успевале да се одрже на власти готово читаву деценију, усмеравајући процесе трансформације у складу са сопственим интересима. Разградњом самоуправног социјалистичког система и потискивањем друштвеног власништва, командни карактер друштва замењен је доминацијом нових елита (које су, својим саставом – у Србији знатно израженије него у Хрватској (уп. Lazić, 2011 и Hodžić, 2008) – задржале континуитет са старом колективно-власничком класом, иако су се основе њихове репродукције сада промениле). При томе, етатизацијом некадашњег друштвеног власништва, елите су задржале контролу над економским ресурсима, што им је омогућило да, успоравањем или блокирањем приватизацијских процеса, изврше конверзију политичких и организационих ресурса у економске. На тај начин, приватизација се појављује као примарни механизам акумулације капитала нових економских елита, односно као облик прерасподеле власништва (Lazić, 2011: 72) и конституисање ове елите као нове буржоазије (Pešić, 2016: 340).

Концентрација економске (и политичке) моћи у рукама елита које су се налазиле на челима новоформираних држава (у Србији се, као што је већ речено, радило о припадницима некадашње колективно-власничке класе, која је, конверзијом политичких и организационих ресурса, успела да се конституише у нову економску елиту, заједно са новонарастајућим предузетничким слојем чија је позиција почивала на акумулацији капитала на темељу легалних, полулегалних или илегалних активности – уп. Lazić, 2000: 43; у Хрватској се припадницима некадашње колективно-власничке класе масовније придружују предузетници из дијаспоре који су финансијски помагали владајућу странку, као и ратни предузетници – уп. Hodžić, 2008: 122; Cohen 1997: 91), омогућила им је да услове сопствене репродукције наметну као услове репродуковања целог друштва

(Pešić, 2016: 337). Ратна ситуација, правна несигурност и економски крах довели су до бујања црне економије (у Србији су дате активности додатно поспешене економским санкцијама), које су припадницима ратнопрофитерских група омогућили првобитну акумулацију капитала. Систем клијентелистичких односа које су успоставиле владајуће групе у оба друштва у литератури је описиван појмовима као што су политички капитализам (Antonić, 1993; Arandarenko, 2000; Županov 2002; Sekulić & Šporer, 2000), неопатримонијални клијентелизам (Katunarić, 1995; Pištin, 2008) или ортачки капитализам (Franičević, 2002).

Иако је процес власничке трансформације био обележен одређеним сличностима у два друштва (темпо, обухват и модели приватизације мењали су се у складу са интересима владајућих групација; приватизације је пратио процес “тихе етатизације”, којим је контрола владајуће групације над економским ресурсима постала огољена; током првог таласа, само је мали број предузећа приватизован, док су стратешка предузећа остала под контролом државе – видети у: Zec & Živković, 1997; Franičević, 1999; Štulhofer, 1998), извесних разлика је било. Пре свега, разлике су се огледале у моделима, али још важније, у темпу власничке трансформације: наиме, у Србији је владајућа групација, поништавањем већ извршених приватизација и сужавањем обухвата предузећа која су уопште могла да уђу у процесу власничке трансформације, у значајној мери успоравала дати процес (уп. Uvalić, 2010; Zec & Živković, 1997), док је у Хрватској, након завршетка ратних сукоба на њеној територији, дошло до убрзања ових процеса (уп. Cohen, 1997)⁴.

Овакав ток власничке трансформације довео је у Србији до директне политичке контроле над економским ресурсима, док је у Хрватској, успостављањем клијентелистичких односа између политичке и нове предузетничке елите, дата контрола била индиректна (Sekulić & Šporer, 2000; Katunarić, 1995). Другим речима, тип капиталистичких односа који се обликовао у овим друштвима (где је тржишна регулација економије у мањој или већој мери била подупрта државном интервенцијом, широким дискреционим овлашћењима владајућих структура у економским процесима, а у Србији и доминацијом државног над приватним власништвом), значајно је одударало од идеално-типских западних модела капитализам (тржишно-либералног и тржишно-координисаног – уп. Hall & Soskice, 2001), водећи успостављању државоцентричног капитализма – у случају Србије (Lazić & Pešić, 2012), односно тајкунског (ортачког) капитализма – у случају Хрватске (Sekulić & Šporer, 2000; Franičević, 2002). У условима периферијског прикључивања глобалној подели рада, капитализам се у проучаваним друштва-

4 Као последица тога, до краја 1990-их година, већи део предузећа у Хрватској је приватизован, док је исто важило само за мали број предузећа у Србији (уп. Uvalić, 2010 и Gregurek, 2001).

ма, у већој или мањој мери, појављује као “економска кристализација државе” (Mann, 1993: 322).

Упоредо са успореним процесима трансформације који су обликовали нову структуру друштвених односа, пост-социјалистичка трансформација готово свих источноевропских друштава праћена је падом економских активности и индустријске производње, незапослености, сиромаштвом и падом друштвеног стандарда (Verend, 2001: 362). Услед рата и губитка унутрашњих тржишта, друштва Србије (додатно оптерећено економским санкцијама и међународном изолацијом) и Хрватске (која у првим годинама трансформације није имала контролу над једним делом своје територије) била су још драстичније погођена. Драстични ефекти трансформације захтевали су снажну државну интервенцију, пре свега у области редистрибуције добара, чиме је, и поред прокламованог прелаза на тржишну привреду, државни патернализам у економији и даље опстајао (Pešić, 2016: 341). Међутим, за разлику од Хрватске, која неоптерећена санкцијама и економски отворена за спољашње утицаје (уп. Lazić & Svecić, 2010), већ од 1994. године бележи економску стабилизацију и пораст већине макро-економских индикатора развоја, економски опоравак Србије је, услед међународне изолације, драстичног пада привредних активности, али и уопштено, услед нижег достигнутог степена економске модернизације, значајно каснио. Као последица тога, институционализација елемената тржишне привреде у Хрватској, иако успорена ратним приликама, имала је бржи темпо него у Србији (Pešić, 2016: 342-343; погледати још и: Lazić & Svecić, 2010: 11).

Међутим, и поред наведених разлика у брзини и ефектима економске трансформације и привредног опоравка, у оба друштва је смена владајућих режима, а потом и консолидација новог (капиталистичког) система друштвених односа уследила тек када је дошло до формирања коалиције ширих друштвених групација 2000. године (махом предузетника и стручњачких средњих слојева, али у доброј мери и индустријског радништва), чији су се интереси за “нормализацијом” политичког и економског живота подударили. Ипак, годину смене политичких режима треба узети само условно као прекретницу у процесима капиталистичке консолидације, с обзиром да је економска стабилизација, готово у Хрватској, почела неколико година раније. Другу фазу трансформације, у оба друштва, карактеришу неолибералне економске реформе, формирање нових и консолидација већ постојећих институција тржишне економије, а у Србији и стабилизација већине макроекономских показатеља. Ове реформе (које су, као што је већ напоменуто, у Хрватској почеле неколико година раније него у Србији) означиле су и убрзање процеса економске интеграције са развијеним привредама. Међутим, раније отпочињање датих процес у Хрватској у одно-

су на Србију⁵, њена снажнија отвореност према западним економијама (услед повољније међународне политичке позиције, али и структуралних карактеристика привреде), довели су до видљивијег напретка у стварању нормативно-институционалног оквира који је био комплементаран са европским економијама, што је резултирало ранијим отпочињањем (и придружењем) Европској унији.

Теоријски оквир анализе

Теоријски оквир анализе промене вредносних оријентација у друштвима Србије и Хрватске почива на теорији вредносно-нормативне дисонанце, која је на више места изложена (Lazić & Cvejić 2007; Lazić 2011; Lazić & Pešić 2013; Pešić 2014; Pešić, 2016), те ће овде укратко бити побројане само основне претпоставке. Теорија полази од става да су вредности двоструко утемељене: пре свега, у актуелном систему друштвених односа, односно у владајућем нормативно-институционалном поретку на темељу којег се систем репродукује, а потом и у акумулираном историјском искуству, путем којег одређене вредности добијају трансисторијски карактер и постављају границе промене вредносних образаца утемељених у актуелном систему друштвених односа (Lazić & Pešić, 2013). Да би се владајући систем друштвених односа неометано репродуковао, неопходно је да постоји релативан склад између нормативно-институционалног система (којим се регулише начин функционисања поретка) и вредносног система (на темељу којег се систем легитимише и којим се усмеравају пожељни облици индивидуалне и колективне друштвене акције). Међутим, у ситуацијама промене доминантног друштвеног поретка, по правилу, долази до несклада између новог нормативног поретка и старих (интериоризованих) вредности, производећи нормативно-вредносну дисонанцу. Дисонанца се појављује у два облика: а) када дође до промене целокупног система друштвених односа, она је системска по свом карактеру; б) уколико су промене у нормативно-институционалном поретку делимичне и укључују елементе који су типични за различите друштвене поретке (без промене самог система), тада се ни вредности не могу једнозначно утемељити, а дисонанца добија унутарсистемски карактер (Lazić & Pešić, 2013; Pešić, 2014; Pešić, 2016).

Системска вредносно-нормативна дисонанца се даље може рашчланити на два облика, који се, по правилу, појављују као делови јединственог друштвено-

⁵ Примера ради, до почетка 2001. године, велики део државног капитала у Хрватској је приватизован, док су се процеси приватизације у Србији убрзали тек након ове године; слично, у Хрватској су до краја 1990их година све институције тржишне регулације већ оформљене, док је функционисање појединих тржишних институција у Србији отпочело тек након смене власти и економских реформи.

историјског процеса. Системска промена, између осталог, подразумева да се у оквиру старог система друштвених односа појављују друштвена група која је носилац новог, алтернативног друштвеног система. Она, тада, усваја вредности које нису у сагласности са доминантним нормативним поретком (следећи сопствене интересе), које потом усмеравају индивидуалне и колективне акције њених чланова ка промени система и успостављању нових нормативно-институционалних оквира. Системска дисонанца тада карактерише само оне групације код којих промена у вредностима претходи системским променама. Када (односно, уколико) дође до промене система, тада се јавља нова несагласност. Наиме, промене у нормативно-институционалном поретку се, по правилу, одвијају брже него што је потребно да се промене раније интериоризоване вредности (уп. Dahrendorf, 1990). Привремени несклад између нових норми и старих вредности поново не мора нужно да карактерише све друштвене групе: наиме, теоријски модел подразумева да групација, чијим активностима је дошло до промене система, сада буде носилац нових вредности (које су у усклађене са промењеним нормативним оквиром); с друге стране, унутар групација које баштине вредности карактеристичне за стари систем друштвених односа, које су у несагласју са новим нормативним поретком, јавиће се дисонанца (Lazić & Pešić, 2013; Pešić, 2013; Pešić, 2016).

Ипак, потпуни склад између норми и вредности представља идеално-типски, теоријски конструкт, у односу на који су у реалности могућа мања или већа одступања. Као што је наглашено, до несклада између вредности и норми може доћи и онда када промене у нормативном систему не доводе у питање базичне принципе репродукције доминантних друштвених односа. Контрадикторности у нормативно-институционалном систему тада онемогућују једнозначно утемељење вредности и производе унутар-системску вредносно нормативну дисонанцу. Док се системска дисонанца јавља било као претходница, било као последица системске промене, унутар-системска дисонанца не само да не мора довести до промене система, већ може представљати релативно трајну карактеристику поредака који се конституишу на хибридном основама (комбинујући елементе нормативно-институционалних система типичних за различите облике друштвене репродукције) (Lazić & Pešić, 2013; Pešić, 2014; Pešić, 2016).

Хипотезе

С обзиром на изнети контекстуални и теоријски оквир анализе, на овом месту неопходно је изнети хипотезе које ћемо настојати да тестирамо на расположивим емпиријским подацима. Као што је већ наглашено, иако је до-

минантан вид регулације економских активности у оквиру југословенског социјалистичког система почивао на командно-планској регулацији коју су вршили делови номенклатуре, стална потреба за реформом система, која је у датим историјским околностима ишла у правцу увођења елемената тржишне регулације, производила је опстајање и назменичну смену институционално-нормативних елемената који су били међусобно несагласни. Утемељење које је тржиште имало у елементима нормативно-институционалног система, поготово крајем осамдесетих година, када су економске реформе неминовно ишле у правцу успостављања тржишних механизма као доминантних, подстицало је репродуковање и ширење идеологије економског либерализма (засноване на идејама о немешању државе у рад предузећа, о међусобној конкуренцији производних јединица, о примату економске ефикасности над социјалним функцијама производних јединица, итд.) (Pešić, 2016: 296). С друге стране, идеолошка легитимација система је почивала на идеји о владавини радничке класе (која је, када је реч о економским односима, свој институционални израз добила у номиналном колективном власништву над средствима за производњу и учешћу радника у управљању процесима производње путем органа самоуправљања унутар предузећа). Иако је, како су то емпиријска истраживања показивала (Županov, 1985), стварна контрола над процесима одлучивања у предузећима остајала у рукама управе, датим институционалним аранжманом је репродукован “егалитарни синдром”, који је имао своје дубоке историјске корене на овим просторима⁶.

С обзиром на противречна и неконзистентна институционално-нормативна решења која су карактерисала југословенски социјалистички систем, полази се од хипотезе да су и вредносни системи које је производио и сами морали бити опречни: док су централизујући процеси у економској сфери водили репродуковању колективистичко-статистичких образаца, децентрализујуће тенденције су, с једне стране, завршавале у економском либерализму привредних руководилаца, а са друге стране, у егалитаризму као доминантној оријентацији радништва. Другим речима, полазна претпоставка је да је током социјалистичког периода економски либерализам био доминантна оријентација међу припадницима владајуће групације и средњих слојева, док је код радништва доминирао његов вредносни антипод - редистрибутивни егализам.

Изнете хипотезе подразумевају да се вредносно-нормативна дисонанца крајем осамдесетих година појављује у свом системском и унутар-системском облику. С обзиром да су југословенски социјализам карактерисала контрадик-

⁶ Према Жупанову (1977: 37-39), вредносна оријентација егалитаризма карактерише се, пре свега, високим вредновањем егалитарне алокације свих друштвених награда (а у првом реду економских ресурса), без обзира на способности појединаца (или успешност предузећа), као и егалитарне дистрибуције положаја у економској, политичкој и друштвеној структури.

торна нормативна решења, она су неминовно производила опречне вредносне системе (економски либерализам, самоуправну оријентацију, етатистичку оријентацију и сл. – уп. Pantić, 1977), односно унутар-системску вредносно-нормативну дисонанцу. С друге стране, у ситуацији снажне политичке и економске кризе у којој се нашло југословенско друштво крајем осамдесетих година, а коју је пратио убрзани губитак легитимацијског упоришта социјалистичких привреда, како на глобалном, тако и на локалном плану, владајуће групације су настојале да очувају сопствену позицију преузимајући активну улогу у процесима разградње старог система, односно профилишући се као носиоци новог, капиталистичког поретка. Другим речима, дисонанца која је карактерисала ове групације била је системска по свом карактеру, јер је тенденцијски водила промени доминантног система друштвених односа.

Иако се ради о истим тенденцијама које су деловале у оквиру хрватског и друштва Србије (као деловима тада јединственог југословенског друштва), с обзиром на нешто израженије традиционалистичко наслеђе у Србији⁷, те нешто виши степен достигнутог економског развоја у Хрватској, следећа претпоставка је била да ће у почетној години наше анализе (1989) економски либерализам бити нешто снажније изражен у хрватском у односу на узорак за Србију.

Период пост-социјалистичке трансформације карактерисао се, у оба друштва, процесима нормативно-институционалних реформи које су означиле прелаз са командно-планске на тржишну привреду. Иако су дате институционалне реформе означиле промену доминантног типа друштвених односа, радило се о процесу током којег су релативно дуго опстајали елементи старог (социјалистичког) и новог (капиталистичког) типа друштвених односа. Легитимацијско упориште за спровођење економских реформи представљала је неолиберална идеолошка матрица, која је, од краја седамдесетих година, доживљавала своју глобалну ренесансу. С обзиром да је консолидација капиталистичких односа нешто снажнији замајац у Хрватској добила крајем деведесетих, а у Србији након 2000. године, није тешко претпоставити да ће у следећој временској тачки наше анализе (2003. година) доћи до релативног усаглашавања вредносног система нормативним променама. Другим речима, претпоставка је да ће, на нивоу целокупних узорака, економски либерализам у оба друштва бити снажније прихваћен него у почетној тачки истраживања (1989).

Ако се пошло од претпоставке да ће у почетној тачки истраживања системска дисонанца карактерисати више друштвене слојеве (припаднике номенклатуре

⁷ Овде се, пре свега, мисли на касније отпочињање са процесима модернизације на капиталистичким основама током 19. и прве половине 20. века, што је допринело жилавијем опстајању појединих традиционалох форми економске и друштвене организације, пре свега, проширене породице и задружне својине – опширније видети у: Pešić, 2016; Чалић, 2004; Karaman, 2000).

и делове средње класе), теоријски модел даље имплицира да ће током периода трансформација она бити снажније изражена код оних групација које још увек нису саобразиле своје вредносне системе новом нормативном поретку (пре свега се мисли на немануелно и мануелно радништво). Ово усаглашавање вредности новим нормама, за које се очекује да ће бити спорије код нижих друштвених слојева, додатно је отежано тиме што је процес трансформације у два друштва био обележен релативном спорашћу, уз опстајање елемената који су типични и за социјалистички и за капиталистички поредак (без довођења у питање основни правац промена), онемогућавајући једнозначно утемељење вредности и производећи, на тај начин, унутар-системску дисонанцу.

Коначно, последња хипотеза коју ћемо тестирати односи се на поређење друштва Хрватске и Србије у крајњој тачки наше анализе. У поглављу које се односи на контекстуални оквир већ је наглашено да су се тржишне нормативно-институционалне реформе брже одвијале у Хрватској него у Србији, условивши снажнију консолидацију капиталистичког типа друштвеног поретка. С друге стране, “блокирана” трансформација у друштву Србије условила је нешто дуготрајније опстајање нормативних и институционалних решења која су представљала наслеђе социјализма (као што су државно власништво, снажна државна интервенција у економији и мере редистрибутивне политике), иако су и она, у новим околностима, имала да послуже консолидацији капиталистичких односа. С обзиром на ове развојне специфичности (којима свакако треба додати и раније отпочињање Хрватске, у односи на Србију, са процесима евроинтеграција, у оквиру којих је постојао снажнији спољни притисак ка системским реформама), није тешко претпоставити да ће економски либерализам бити снажније изражен у Хрватској него у Србији.

Методологија и подаци

Као што је у уводном делу текста наглашено, анализа промене у степену пристајања уз економски либерализам у друштвима Србије и Хрватске почиња на емпијским подацима добијеним у оквиру два компаративна истраживачка пројекта: *Друштвена структура и квалитета живота*⁸, из 1989. године (опширније о истраживању видети у: Hodžić, 1991) и *Стратификацијске и вредносне промене у периоду друштвене трансформације*⁹, из 2003. године (видети у: Simkus, 2007).

8 Хрватски узорак је 1989. године бројао 2510 испитаника, распоређених у 18 општина, док је узорак за Србију (са Војводином, без Косова) бројао 4602 испитаника из 29 општина. Оба узорка су била репрезентативна за испитиване популације (пунолетног становништва).

9 Узорак за Хрватску је бројао 2500 испитаника, а за Србију (без Косова) 2997 јединица.

Вредносна оријентација економског либерализма је мерена уз помоћ емпиријских исказа који су били дати у облику Ликертове скале. С обзиром на то да су се инструменти (упитници) коришћени у оквиру анкетних истраживања драстично разликовали у погледу броја емпиријских исказа који мере степен пристајања уз економски либерализам, анализа је нужно морала да буде редукована само на оне исказе који су били упоредиви, како би се пратила динамика промене. Радило се о следећим исказима: 1. *Друштвени напредак увек ће почивати на приватном власништву* (1989, 2003); 2. *Држава данас мора имати већу улогу у управљању привредом* (1989)/*Што влада мање интервенише у економији, то боље за Србију/Хрватску* (2003); 3. *Потпуна независност привредних колектива од државе услов је привредног раста* (1989)/*Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који начин меша у рад приватних фирми* (2003). Услед непостојања унутрашње конзистенције међу исказима, нисмо били у могућности да формирамо поузданији композитни мерни инструмент (тј. скалу економског либерализма), тако да је анализа почивала на поређењу појединачних исказа.

Промене у степену распрострањености економског либерализма током периода пост-социјалистичке трансформације: резултати анализе

Услед методолошких ограничења која су исходила из малог броја компарбилних емпиријских исказа у два истраживања, анализа промене у степену распрострањености економског либерализма у друштвима Србије и Хрватске нужно је морала да остане на дескриптивном нивоу.

Резултати анализе указују да је економски либерализам већ током социјалистичког периода представљао релативно распрострањену вредносну оријентацију. Тако, у оба узорка, на два од три испитивана исказа (први се односи на постулирање приватног власништва као основе друштвеног развоја, а други на независност предузећа од државе), бележимо већинско прихватање економског либерализма (Табела 1). Једина димензија на којој није забележена већинска подршка испитиваној оријентацији (и то поново у оба друштва, али нешто израженије у узорку за Србију) је она која се односи на државни интервенционизам у привреди. У ситуацији акутне економске кризе у којој се југословенска социјалистичка привреда налазила крајем осамдесетих година чини се да су испитаници, с једне стране, подржавали корените економске реформе (које су подразумевале власничку трансформацију и прелазак на тржишну регулацију), истовремено захтевајући јачање патерналистичке улоге државе.

Табела 1: Процентуално распоређивање испитаника на исказима који мере економски либерализам/редистрибутивни етатизам, Хрватска и Србија, 1989. и 2003. година

Емпиријски искази		1989		2003	
		Хрватска	Србија	Хрватска	Србија
Друштвени напредак ће увек почивати на приватном власништву	Потпуно неслагање	16,9	18,5	4,4	5,2
	Умерено неслагање	10,2	9,2	17,4	23,3
	Неодлучност	17,6	17,7	32,0	25,1
	Умерено слагање	23,3	22,6	36,0	36,3
	Потпуно слагање	32,0	32,0	10,1	10,1
Држава данас мора имати већу улогу у управљању привредом (1989)/Што влада мање интервенише у економији, то боље за Србију/Хрватску (2003)	Потпуно неслагање	37,5	29,9	9,5	6,5
	Умерено неслагање	8,4	7,7	30,0	34,0
	Неодлучност	14,3	16,0	24,0	21,2
	Умерено слагање	13,4	14,1	27,7	28,9
	Потпуно слагање	26,4	32,2	8,4	9,4
Потпуна независност привредних колектива од државе је услов привредног раста (1989)/Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који други начин меша у рад приватних фирми (2003)	Потпуно неслагање	9,8	11,6	3,9	3,8
	Умерено неслагање	7,7	8,0	21,6	35,3
	Неодлучност	21,3	21,7	28,1	18,1
	Умерено слагање	17,9	17,1	34,0	33,6
	Потпуно слагање	43,3	40,6	12,4	9,2

(Извор: Pešić, 2016: 526)

Овакви налази сведоче о вредносној конфузији која се јавља као последица ситуације у којој доминантни систем друштвених односа губи своје легитимацијско упориште, док га други, алтернативни систем, макар на идеолошком плану, стиче. С друге стране, нешто снажнија подршка независности предузећа од државе није нужно индикатор оријентације ка тржишним реформама, већ је, врло лако, могла бити последица нормативно-институционалног утемељења самоуправног социјализма, где су предузећа, нарочито током последње деценије, имала значајан степен аутономије у одлучивању. Укратко, изражена вредносна конфузија, присутна крајем осамдесетих година, сведочи о немогућности једнозначног утемељења ни економског либерализма ни његовог

антипода редистрибутивног етатизма, указујући на контрадикторности нормативног поретка на којем се темељио југословенски социјализам (и који је, стога, производио унутар-системску вредносно-нормативну дисонанцу), али и најављујући будући крах система. Уз то, треба додати да је вредносна конфузија проистацала и из саме природе мера економских реформи које је номенклатура најављивала, а које су ишле у правцу реформисања система кроз "тржишни социјализам" (Pešić, 2016: 613-614).

Резултати указују на то да су тенденције у два друштва – Србије и Хрватске – доста сличне, уз нешто израженије пристајање уз економски либерализам у хрватском узорку, односно уз редистрибутивни етатизам, у узорку за Србију. Овакви налази нису неочекивани: сличност у добијеним резултатима, пре свега, исходи из чињенице да се ради о друштвима која су била подвргнута јединственим системским процесима; с друге стране, имамо ли у виду то да се владајућа номенклатура у Србији релативно успешно легитимисала не само уз помоћ националистичког дискурса, него и као заштитник угрожених права радника, репродукујући егалитаристичку идеологију, јасно је откуд нешто снажније пристајање уз редистрибутивни етатизам у узорку за Србију (Pešić, 2016: 614).

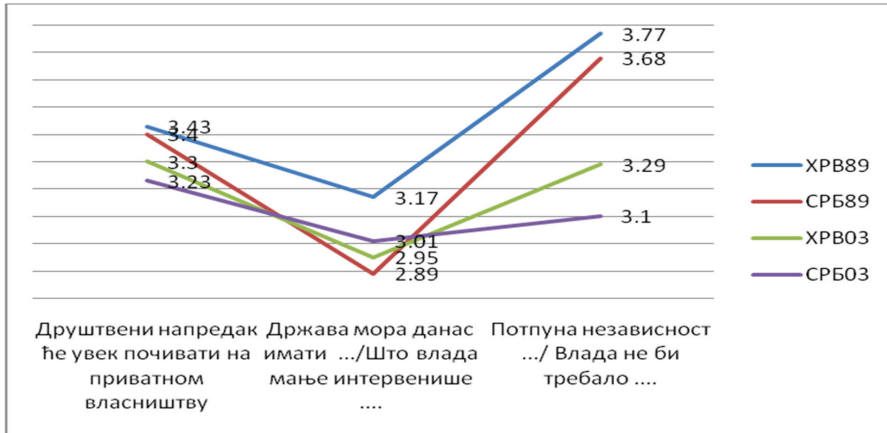
Ако су налази добијени 1989. године донекле у складу са теоријско-хипотетичким оквиром, резултати анализе која се односи на податке из 2003. године тек делимично потврђују хипотезу. Наиме, већ је наглашено да је пост-социјалистичка трансформација два друштва била обележена заустављањем тржишних реформи, у Србији, односно њиховом релативном спорашћу, у Хрватској. Пре свега, спорост у процесима трансформације била је последица ратне ситуације (а када је реч о Србији, и међународне изолације), у којој је снажна улога државе у економији била неопходна како би се одржао егзистенцијални минимум значајног дела становништва. С друге стране, успоравањем процеса власничке трансформације и контролисаним уласком на тржиште приватних предузетника (чији је успех на тржишту, у значајној мери, зависио од пословних и приватних веза са владајућим странкама, СПС-ом у Србији, односно ХДЗ-ом у Хрватској), владајуће групације су настојале да изврше конверзију политичких и организационих ресурса у економске. Истовремено опстајање нормативних елемената и капиталистичког и социјалистичког економског система показало се функционалним за припаднике владајућих групација, које су настојале да сопствене привилеговане позиције реконституишу адаптирајући се новом типу доминантних односа, али и ресурса на основу којих се вршила њихова репродукција. Истовремено, услед драстичних економских последица током првих година трансформације (које су у већој мери биле последица рата, губитка унутрашњих тржишта, а у Србији и међународне изолације, а мање

результат спровођења мера неолибералних политика), подршка становништва реформама, које су добиле на убрзању крајем деведесетих – у Хрватској, и почетком двехиљадитих – у Србији, није била у складу са очекивањима реформских елита. Као последица тога, а супротно хипотези од које се кренуло, на сва три исказа бележимо пад у степену пристајања уз економски либерализам, у односу на социјалистички период. Другим речима, ни на једној од три испитиване димензије, економски либерализам није успевао да се утемељи као доминантно распрострањена вредносна матрица (погледати Табелу 1). На другој страни, ни вредносни антипод економском либерализму - редистрибутивни етатизам - не добија већинску подршку ни у једном од испитиваних друштава. Упркос последицама које су тржишне реформе донеле, чини се да се крајњи исход трансформације – успостављање капиталистичких друштвених односа – на идеолошко-вредносном плану не доводи у питање (Pešić, 2016: 615).

Да резимирамо, незадовољство ефектима економских реформи, праћено непостојањем јасно профилисане идеолошке алтернативе којом би капиталистички систем био доведен у питање, као и опстајање нормативно-институционалних елемената из претходног поретка (редистрибутивна улога државе, уз релативно гломазни јавни сектор) уз оне који припадају капиталистичком систему (тржишна регулација привреде, слободна трговина, приватна својина), нису дозвољавали једнозначно вредносно утемељење, поспешујући истовремено репродуковање и економског либерализма и редистрибутивног етатизма (Pešić, 2016: 615).

Иако резултати сведоче о томе да је економски либерализам 2003. године и даље био нешто израженији у Хрватској у односу на Србију, ове разлике не само да се нису показале значајним, него резултати указују да је пад у просечној распрострањености економског либерализма (у односу на социјалистички период) на појединим исказима био израженији у Хрватској, у односу на Србију (Графикон 1). Другим речима, чини се да су нешто раније суочавање и дуже искуство са неолибералним реформама и њиховим последицама у Хрватској, условили снажнији отклон од идеолошко-легитимацијског упоришта на којем су се темељиле (Pešić, 2016: 615).

Графикон 1: Просечне вредности на исказима које мере економски либерализам, Србија и Хрватска, 1989. и 2003. (сви искази су трансформисани тако да виши скор означава либералну оријентацију)

Извор: Pešić, 2016: 618

Зарад коректне интерпретације добијених налаза неопходно је направити разлику између опште подршке економском либерализму и тржишним реформама од ставова који се јављају као последица разочарења услед ефеката датих реформи (које може бити привремено или релативно трајно). Као што је већ наглашено, процеси економске трансформације, током којих су се обликовале нове економске елите, су у оба друштва били праћени бројним злоупотребама (пре свега у процесима приватизације, али и када је реч о начину на који је извршена првобитна акумулација капитала). Ипак, у литератури је показано (Easton, 1965) да владајући поредак може да се (релативно стабилно) одржава, упркос ниском степену специфичне подршке (која се односи на ефективност и ефикасност система), све док постоји контратежа у виду одговарајућег нивоа опште (дифузне) подршке. Другим речима, упркос разочаравајућем ефекту неолибералних реформи по широке слојеве становништва, општа подршка капиталистичком поретку не мора да буде угрожена све док се овај систем, на глобално-историјској позорници, појављује као идеолошки и практично-политички неупитан (при томе, незадовољство реформама је, по правилу, управљено према конкретним доносиоцима одлука и структурама на власти, условљавајући смену политичких партија, без довођења у питање смера у којем се крећу реформски процеси) (Pešić, 2016: 616).

Економски либерализам и друштвене класе

Једна од хипотези односила се на ефекат структуралне позиције испитаника (односно, њиховог класног положаја) на степен пристајања уз економски либерализам. Хипотеза о ефекту структуралне позиције изведена је с обзиром на различитост интересних усмерења која проистичу из доминантних образаца класно-слојног структурисања (а која се, неминовно разликују у различитим друштвеним поретцима). Као што је наглашено, вредности се формирају и мењају у складу са владајућим системом друштвених односа и његовим нормативно-институционалним оквиром. Да би се један друштвени поредак неометано репродуковао, неопходно је да постоји нека врста, макар и лабавог, консензуса у погледу кључних вредности на којима почива (Parsons, 1988; Вебер 1976). С обзиром да укупне услове репродукције владајућег система друштвених односа контролише владајућа групација, она мора (уколико не жели да одржава поредак големом силом) да своје партикуларистичке интересе представи као универзалне. Од успешности владајуће групе да сопствену идеолошко-вредносну интерпретацију друштвене реалности наметне као хегемону зависи неометана репродукција система и одржавање њене владајуће позиције (Pešić, 2016: 96). У ситуацији у којој је социјализам губио своје легитимацијско упориште, владајућа групација (номенклатура) настојала је да очување сопствене владајуће позиције и међугенерациски трансфер привилегија које је уживала осигура тиме што би се профилисала као носиалац новог система друштвених односа и преузела водећу улогу у разградњи старог.

Резултати анализе података добијених 1989. године потврђују ову хипотезу. Наиме, пре свега, ефекат класне припадности на степен пристајања уз ставове који мере оријентацију ка економском либерализму показао се статистички значајним, и то у оба испитивана друштва (видети вредности Крамеровог В у Табели 2). Ово пак значи да се као најснажније присталице економског либерализма током социјалистичког периода издвајају припадници владајуће номенклатуре (односно колективно-власничке класе), али и припадници стручњачких и предузетничких слојева средње класе. Ови налази указују да су се дате групације већ тада, на вредносно-идеолошком плану, конституисале као носиоци капиталистичког типа друштвених односа (при томе, с обзиром да се радило о групацијама које су једине и имале ресурсе за спровођење колективне акције у правцу одржања/побољшања сопственог привилегованог положаја, не треба да чуди што је до слома социјалистичког поретка дошло без значајнијег отпора осталих друштвених група) (Pešić, 2016: 619).

Други важан налаз је да су једино уз исказ који се односи на приватно влас-

ништво као основе друштвеног развоја припадници номенклатуре исказали нешто слабије (иако и даље већинско) пристајање него срењокласни слојеви, указујући на амбивалентну позицију владајуће групације у социјалистичком поретку. С једне стране, њихова тренутна контрола над кључним друштвеним ресурсима усмеравала их је интересно ка одржавању датог поретка; с друге стране, легитимацијска криза која је све снажније угрожавала опстанак поретка их је усмеравала ка промени система и преузимању кључне улоге у том процесу, како би контролу над поменутим ресурсима задржали и учинили их својим трајним поседом (Pešić, 2016: 619).

Табела 2: Класно-слојна припадност и економски либерализам, Србија и Хрватска, 1989. и 2003.: процентуални удео испитаника који су исказали либералну оријентацију

		Хрватска		Србија	
		1989	2003	1989	2003
Друштвени напредак ће увек почивати на приватном власништву					
Класно-слојна припадност	Директори, политичари, средњи и крупни предузетници	58,3	61,2	52,4	56,5
	Ситни предузетници, нижи руководиоци	68,9	44,7	75,0	67,4
	Стручњаци и samozапослени са ВСС	70,1	44,3	61,3	52,3
	Службеници, техничари, samozапослени са ССС	55,0	49,8	53,2	45,9
	КВ радници	55,6	43,0	53,2	42,5
	НКВ радници	41,4	44,8	41,6	33,1
	Ситни пољопривредници	55,1	50,0	56,9	53,0
	Хи-квадрат	104,654(0,000)	38,499 (0,031)	242,996(0,000)	52,860 (0,001)
	Крамеров В	0,102 (0,000)	0,096 (0,031)	0,115 (0,000)	0,100 (0,001)
	Држава мора данас имати већу улогу у управљању привредом (1989.) и Што влада мање интервенише у економији, то боље за Хрватску/Србију (2003.)				

Класно-слојна припадност	Директори, политичари, средњи и крупни предузетници	97,2	35,7	63,3	36,8
	Ситни предузетници, нижи руководиоци	75,9	30,2	54,2	36,4
	Стручњаци и samozапослени са ВСС	82,4	39,1	56,7	37,2
	Службеници, техничари, samozапослени са ССС	55,4	37,6	38,1	38,9
	КВ радници	37,3	35,5	32,8	38,8
	НКВ радници	24,9	34,2	17,1	35,6
	Ситни пољопривредници	42,2	36,9	32,8	42,2
	Хи-квадрат	416,648 (0,000)	26,671 (0,320)	463,165 (0,000)	42,518 (0,011)
	Крамеров В	0,204 (0,000)	0,056 (0,320)	0,159 (0,000)	0,064 (0,011)
Потпуна независност привредних колектива од државе је услов привредног раста (1989.) и Влада не би требало да покушава да контролише, регулише или се на било који начин меша у приватне фирме (2003.)					
Класно-слојна припадност	Директори, политичари, средњи и крупни предузетници	86,1	62,2	78,7	47,9
	Ситни предузетници, нижи руководиоци	79,3	55,2	66,7	49,0
	Стручњаци и samozапослени са ВСС	82,8	43,8	71,1	42,5
	Службеници, техничари, samozапослени са ССС	70,5	46,1	60,0	44,1
	КВ радници	62,3	45,4	64,9	43,5
	НКВ радници	48,5	47,4	50,4	35,4
	Ситни пољопривредници	52,7	33,1	49,2	42,2
	Хи-квадрат	154,772 (0,000)	46,332 (0,004)	303,582 (0,000)	29,954 (0,186)
	Крамеров В	0,124 (0,000)	0,074 (0,004)	0,128 (0,000)	0,053(0,186)

Извор: Pešić, 2016: 636-638.

На другој страни, као најснажнији носиоци редистрибутивног етатизма издвајају се слојеви мануелног (а у нешто слабијем степену и немануелног) радништва, као и ситни пољопривредници – групације које су чиниле масовну бази подршке владајућој колективно-власничкој класи. Готово да нема потребе посебно наглашавати да је радништво, као најбројнија друштвена групација, представљало декларативног носиоца (југословенског) социјалистичког портета. Доминација социјалистичких вредности међу припадницима ових гру-

па представља израз прихватања хегемоне идеолошке матрице на којој се овај систем репродуковао. Поред тога, подршка редистрибутивним мерама државне економске политике имала је, када је реч о овим групацијама, и јасно интересно утемељење: егалитаристички обрасци расподеле прихода одржавали су релативно низак степен друштвених неједнакости, док је политиком државног патернализма над предузећима обезбеђивана висока сигурност запослења. Тржишне реформе су, са друге стране, за припаднике ових групација отварале поље економске несигурности, значајно погоршавајући њихов апсолутни и релативни друштвени положај (Pešić, 2016: 619-620).

Резултати добијени деценију и по касније указују на опадајући значај класне припадности испитаника при распоређивању уз одговоре на испитиваним исказима, и то у оба испитивана друштва (видети вредности Крамеровог коефицијента В у Табели 2). Релативно јасна подела између виших и нижих друштвених слојева која је забележена 1989. године сада је релативизирана, па се припадници владајућих групација и средњих слојева више не појављују као несумњиви носиоци економског либерализма (при томе, код ових групација се бележи нешто већи пад у степену пристајања уз либералне вредности у односу на социјалистички период). Поред тога, унутаргрупна конзистенција је код свих испитиваних класно-слојних категорија доживела значајан пад, указујући на нижи степен унутаркласне вредносно-идеолошке хомогености и сужене актерске претпоставке за једнозначно успостављање капиталистичког система друштвених односа. С обзиром да је консолидација капитализма у оба друштва (а нарочито у Србији) обележена релативно снажним ослањањем на државу као регулатора и организатора економских активности, не треба да чуди налаз да представници владајућих слојева (заједно са предузетницима, када је реч о Србији) исказују већинску приврженост приватном власништву (као основном ресурсу на којем се темељи њихов привилеговани положај), уз истовремено залагање за државни интервенционизам у економији. При томе, најснажнији отпор државном интервенционизму у економији бележимо код стручњачких слојева у Хрватској, односно код пољопривредника у Србији. На другој страни, уколико се припадници нижих друштвених слојева (мануелно и немануелно радништво, те пољопривредници) упореде са владајућим и средњокласним групама, не уочава се јасна нити једнозначна подела. Иако је пад у степену пристајања уз исказе који мере економски либерализам у односу на социјалистички период нешто нижи код ове групације него код виших друштвених слојева, ни код њих не долази до недвосмислене доминације нити либералне нити редистрибутивно-статистичке оријентације (Pešić, 2003: 621).

Уколико покушамо да резимирамо добијене резултате, јасно је да је период

пост-социјалистичке трансформације, обележен успореном консолидацијом капиталистичких друштвених односа, донео пад у степену пристајања уз вредносно-идеолошку матрицу која служи као легитимацијска основа новог система. Овај је пад је забележен код већине класно-слојних групација, и то у оба друштва, па тако ниједна од две алтернативне вредносне матрице није успела да се профилише као доминантна. Ипак, налази указују и на то да се, упркос колебању када је реч о државном интервенционизму у економији, темељна вредност капиталистичког поретка и основни ресурс на којем се темељи друштвено-економска доминација владајуће класе – приватно власништво – не доводи у питање, када је о овој групацији реч.

Закључци

Уколико покушамо да добијене налазе интерпретирамо у светлу хипотеза од којих смо кренули у анализу, долазимо до следећих закључака:

(1) У складу са почетном хипотезом, током периода који је непосредно претходио распаду социјалистичког система, бележимо присуство и либералних и редистрибутивно-статистичких вредности. Ипак, супротно нашој претпоставци да ће на нивоу целокупних узорака бити забележена доминација редистрибутивно-статистичких вредности, на два од три исказа, у оба друштва, бележимо већинско пристајање уз економски либерализам. Неконзистентно нормативно утемељење југословенског социјалистичког система, уз изражену економску (и политичку) кризу која је наметала неопходност реформи (а које су, у историјским околностима глобалног успона неолибералне идеологије, попримиле облик тржишне регулације), водили су израженој вредносној конфузији, где се оријентација ка приватном власништву и независности предузећа од државе појављује истовремено са заговарањем снажнијег државног интервенционизма у економији. Резултати указују на исправност хипотезе о постојању дисонанце која се јавља између нормативног и вредносног система, а чији су узроци и унутарсистемски али и системски по свом карактеру (Pešić, 2016: 631).

(2) На другој страни, резултати добијени готово деценију и по касније нису у потпуности потврдили хипотезу о постепеном усаглашавању нормативног поретка и вредносног система, на основу које изведено очекивање да ће доћи до јачања вредносне оријентације економског либерализма. Налази указују да су тенденције биле супротне од очекиваних: наиме, либерална оријентација је била распрострањенија током социјалистичког периода него након вишегодишњег искуства са либералним реформама (иако забележени пад није ишао испод границе већинског прихватања). “Продужена” коегзистенција редистрибутивно-

статистичких и либералних вредности се на тај начин јавља као ефекат спорости трансформацијских процеса, с једне стране, али и као последица тешкоћа са којима су се два друштва суочавала при процесу закаснелог (периферијског) укључивања у међународну поделу рада и преласку на регулацију економије на капиталистичким основама. С обзиром на то да нови систем друштвених односа није успео да задовољи очекивања ширих друштвених група, али и да се на глобалном плану није искристалисала нова идеолошка утопија (која би темељно угрозила легитимацијску основу капиталистичког система), старе, социјалистичке вредности су реинтерпретиране сходно промењеним историјским околностима. Другим речима, вредносно-нормативна дисонанца која се јавља током периода консолидације капитализма није само последица контрадикторности у нормативном утемељењу (полу)периферијских капиталистичких друштава, већ и неуспешности ових система да на ефикасан начин задовоље потребе већег дела становништва (Pešić, 2016: 632, 654).

(3) Релативно мале разлике које су се јавиле између два друштва у степену пристајања уз економски либерализам/редистрибутивног етатизма током социјалистичког периода сведоче о исправности хипотезе о деловању истих, системских чинилаца на њихово репродуковање. Ипак, нешто раније отпочињање са системским променама у Хрватској, у односу на Србију, као и раније укључивање у међународну поделу рада на (полу)периферијским основама, током периода пост-социјалистичке трансформације, није довело, супротно почетној претпоставци, до снажнијег прихватања вредности које се везују за капиталистичку регулацију економије у овом друштву, већ је, када се ради о појединим исказима, условило и релативни пад у односу на испитанике из Србије. На тај начин, раније отпочињање са системским реформама у Хрватској, означило је и раније суочавање овог друштва са неуспесима новог облика економске регулације да задовољи потребе становништва, а самим тим, и до снажнијег отклона од либералних вредности¹⁰ (Pešić, 2016: 632).

(4) Као што смо и претпоставили, као основни носиоци либералних вредности су се, током социјалистичког периода, профилисали представници владајуће, колективно-власничке, класе, заједно са средњим слојевима, док су нижи друштвени слојеви, а посебно раднички, снажније (иако не и већински) пристајали уз социјалистичке вредности. При томе, иако је период пост-социјалистичке трансформације довео је до конвергенције виших и нижих друштвених слојева, када је реч о доминантним вредностима, она се није одвијала

¹⁰ При томе, треба додати и то да подаци који су добијени на узорку за Србију 2012. године, указују на сличну тенденцију и у овом друштву - опадања пристајања уз економски либерализам, након десетогодишњег искуства са убрзаним реформама.

на очекивани начин: наиме, у оба друштва забележено је опадање просечног степена подршке економском либерализму код припадника владајуће групације и средњих слојева и благи пораст међу нижим друштвеним слојевима (а посебно мануелним радницима). На овај начин, структурална категорија класно-слојне припадности, значајна за диференцирање испитаника у погледу доминантних вредности током социјалистичког периода, у новим друштвено-историјским околностима (макар привремено) губи на значају. Ови налази указују на то да је с консолидацијом капиталистичког друштвеног поретка дошло до његовог снажнијег утемељења међу припадницима нижих друштвених групација, што је, у мањој или већој мери у складу са нашом хипотезом о усклађивању нормативних и вредносних промена; с друге стране, ускраћивање недвосмислене подршке тржишним реформама, код припадника владајуће и средње класе, указивало је на надолазећу кризу неолибералног облика капиталистичке регулације, где се алтернативни вид економске регулације тражи у снажнијем државном интервенционизму (при томе, треба напоменути да су слични историјски примери, где економска елита у оквиру капиталистичког поретка захтева снажнију државну интервенцију и заштиту сопствене привилеговане позиције на тржишту, познати и описани у литератури која се бави савременим интерпретацијама концепта политичког капитализма – Holcombe, 2015; Kolko, 1963).

ЛИТЕРАТУРА

- Amable, B. (2003). *The Diversity of Modern Capitalism*. Oxford: Oxford University Press
- Antonić, S. (1993). *Srbija između populizma i demokratije. Politički procesi u Srbiji 1990-1993*. Beograd: Institut za političke studije
- Arandarenko, M. (2000). *Ekonomska stvarnost Srbije*. U: Lazić, M. (ur.), *Račji hod*. Beograd: Filip Višnjić
- Berend, I. (2001). *Centralna i Istočna Evropa 1944-1993*. Podgorica: CID
- Cohen, L. (1997). *Embattled democracy: postcommunist Croatia in transition*. In: Dawisha, K. and B. Parrott (eds.), *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*. Cambridge: Cambridge University Press
- Čalić, M. (2004). *Socijalna istorija Srbije*. Beograd: Clio
- Dahrendorf, R. (1990). *Reflections on the Revolution in Europe: In a letter intended to have been sent to a gentleman in Warsaw*. New York: Random House
- Easton, D. (1965). *A Systems Analysis of Political Life*. New York: Wiley
- Franičević, V. (1999). Privatization in Croatia: legacies and context. *East-European Economic*, 37 (2): 5-54
- Franičević, V. (2002). Politička i moralna ekonomija u prvom desetljeću tranzicije. *Politička misa*, 39(1): 3-34
- Gregurek, M. (2001). Stupanj i učinci privatizacije u Hrvatskoj. *Ekonomski pregled*, 52 (1-2): 155-188
- Hall, P. and D. Soskice (2001). An Introduction to Varieties of Capitalism. In: Hall, P. and D. Soskice (eds.), *Varieties of Capitalism*. Oxford: Oxford University Press
- Hodžić, A. (1991). Društvena struktura i kvaliteta života. *Sociologija*, 33(3): 419-426
- Hodžić, A. (2008). *Tragovi pored puta*. Zagreb: Institut za društvena istraživanja u Zagrebu
- Holcombe, R. (2015). Political Capitalism, *Cato Journal*, 35 (1): 41-66
- Ilišin, V. (2008). Vrijednosne dimenzije demokratske konsolidacije: politički stavovi hrvatskih građana i političke elite. U: Grupa autora, *Hrvatska – kako dalje*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu i Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo
- Karaman, I. (2000). *Hrvatska na pragu modernizacije (1750.-1918.)*. Zagreb: Naklada Ljevak
- Katunarić, V. (1995). O tranziciji i staroj strukturi društvene moći, *Društvena istraživanja*, 4(2-3): 265-271
- Kirn G. (2013). Klasne borbe u socijalističkoj Jugoslaviji posle tržišne reforme: beleške o nerazvijenosti, finansijalizaciji i postsocijalizmu. U: Knežević V. i dr. (ur.), *Slobodni i suvereni*. Novi Sad: Kontekst kolektiv
- Kolko, G. (1963). *The Triumph of Conservatism: A Reinterpretation of American History, 1900–1916*. New York: The Free Press
- Lazić, M. (1987). *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed
- Lazić, M. (1994). *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjić
- Lazić, M. and S. Cvejić (2007). Class and Values in Postsocialist Transformation in Serbia, *International Journal of Sociology*, 37 (3): 54-74

- Lazić, M. and S. Cvejić (2010). Working class in post-socialist transformation: Serbia and Croatia compared. *Corvinus Journal of Sociology and Social Policy*, 1 (1): 3-29
- Lazić, M. (2011). *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik
- Lazić, M. i J. Pešić (2013). Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija osnovnih društvenih grupa u Srbiji. U: Lazić, M. i S. Cvejić (ur.), *Promene osnovnih struktura društva Srbije u periodu ubrzane transformacije*. Beograd: ISI FF i Čigoja štampa
- Mann, M. (1993). *The Sources of Social Power: Vol. II*. London: Cambridge University Press
- Musić, G. (2013). *Radnička klasa Srbije u tranziciji 1988-2013*. Beograd: Rosa Luxemburg Stiftung
- Pantić, D. (1977). Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva. U: Popović, M. (ur.), *Društveni slojevi i društvena svest*. Beograd: Centar za sociološka istraživanja Instituta društvenih nauka
- Parsons, T. (1988). *Društva*. Zagreb: August Cesarec
- Pešec, M. (1985). Obrasci promena u jugoslovenskom društvu. *Sociologija*, 26 (4)
- Pešić, J. (2014). Promene vrednosnih orijentacija ekonomske elite – ekonomski i politički liberalizam. U: Lazić, M. (ur.), *Ekonomska elita u Srbiji u periodu konsolidacije kapitalističkog poretka*. Beograd: ISI FF i Čigoja
- Pešić, J. (2016). *Vrednosne orijentacije u postsocijalističkim društvima Srbije i Hrvatske*. Doktorska disertacija, Filozofski fakultet Univerzitet u Beogradu
- Pešić, V. (1989). Socijalizam i modernizacija: otpori promeni i mehanizmi zaustavljanja društvenog razvoja. U: Ranković, M. (ur.), *Deformacije i granice društvenog razvitka*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja
- Sekelj, L. (1990). *Jugoslavija-struktura raspadanja*. Beograd: Rad
- Sekulić, D. i Ž. Šporer (2000). Formiranje poduzetničke elite u Hrvatskoj, *Revija za sociologiju*, 31 (1-2): 1-20
- Sekulić, D. (2014). *Identitet i vrijednosti*. Zagreb: Politička kultura
- Simkus, A. (2007). Guest Editor's Introduction. *International Journal of Sociology*, 37 (3): 3-14
- Suvin, D. (2014). *Samo jednom se ljubi. Radiografija SFR Jugoslavije*. Beograd: Rosa Luxembourg Stiftung
- Štulhofer, A. (1998). Krivudava staza hrvatske privatizacije. U: Rogić, I. i Zeman, Z. (ur.), *Privatizacija i modernizacija*. Zagreb: Institut za primijenjena društvena istraživanja
- Uvalić, M. (2010). *Serbia's Transition: towards a Better Future*. Basingstoke: Palgrave Macmillan
- Вебер, М. (1976). *Привреда и друштво (I)*. Београд: Просвета
- Zec, M. i B. Zečević (1997). *Tranzicija realnog i finansijskog sektora*. Beograd: Institut ekonomskih nauka
- Županov, J. (1977). *Sociologija i samoupravljanje*. Zagreb: Školska knjiga
- Županov, J. (1983). *Marginalije o društvenoj krizi*. Zagreb: Globus
- Županov, J. (1985). *Samoupravljanje i društvena moć*. Zagreb: Globus
- Županov, J. (2002). *Od komunističkog pakla do divljeg kapitalizma*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk

Jelena Pešić

University of Belgrade

Faculty of Philosophy

ECONOMIC LIBERALISM IN SOCIETIES OF SERBIA AND CROATIA DURING THE PERIOD OF POST-SOCIALIST TRANSFORMATION: A COMPARATIVE EMPIRICAL ANALYSIS

Summary: The processes of post-socialist transformation have been marked by systemic, structural, normative, institutional and value-ideological changes. Changes in dominant value orientations are of undoubted research importance since they may point out to the patterns of legitimation of the system, but also to desirable forms of collective and individual actions. The main objective of this paper is to analyse available empirical data for Serbia and Croatia in order to determine whether changes in the level of adherence to the value orientation of economic liberalism occurred during the process of post-socialist transformation. The analysis is based on a double comparison - temporal, aiming to explore changes in the level of adherence to economic liberalism over time (as the starting point of the analysis data from 1989 were taken, while the endpoint represented data from 2003), and lateral, examining differences in the level of acceptance of economic liberalism in Serbian and Croatian societies. The specific objective of this study was to determine whether the level of acceptance of economic liberalism is related to class position.

Keywords: value orientations, economic liberalism, post-socialist transformation, class position, comparative analysis.